

OSMANLI MACARİSTANI'NDA CAMİYE ÇEVİRİLEN KİLİSELER

Balázs SUDÁR*

Öz

Osmanlı İmparatorluğu, 16. yüzyılın ortasında Macar krallığının üçte birinden fazlasını fethetmişti. Ele geçirilen bölgelere yerleşenler çoğunlukla Müslüman askerler ve aileleri olduğu halde, Macar diyarlarının yerli halkı Hıristiyan inancına bağlı kalmayı sürdürdü. Sayıları takriben 100-200.000 kişiyi bulan Müslüman ahalinin ibadethanelere ihtiyacı vardı. Bu ihtiyaç, evvel emirde çoğu kez mevcut kiliselerin camiye dönüştürülmesiyle karşılanırken sonraları özel vakıflarca desteklenen yeni camiler inşa edildi. Baştan cami inşa etmek için gereken zaman ve maddi kaynakların fazlalığı, görünüşe göre, eldeki kiliselerin camiye tahvil edilmesini teşvik ediyordu. Ne var ki, camiye dönüştürülen Hıristiyan ibadethaneleri, Osmanlıların sanatsal zevklerine hitap etmediği gibi, fatihlerin temsil ihtiyacını da karşılayamıyordu. Osmanlılar, yeni kiliseler kurulmasına sınırlama getirmekle beraber mevcut kiliselerin Müslüman ibadethanelerine dönüştürülmesinin yolunu açmışlardı. Macar topraklarında aslen kilise olduğu halde camiye dönüştürülen yaklaşık altmış yapının izleri tarihî kaynaklardan izlenebilmektedir. Bu sayının biraz daha fazla olması gerektiği açık olsa da, toplam sayının yüzün üzerine çıkmış olması ihtimal dışıdır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Macaristan, cami, kilise, şehir tarihi.

Macar kamuoyunda, hatta bilimsel yazınında -yerel düzeyde olduğu gibi ülke düzeyinde de- Osmanlı fatihlerinin Macaristan topraklarından Hıristiyanlığı kovalayıp bir nevi fanatik din savaşı sürdürdükleri yaygın bir klişedir. Bu anlayışa göre, Hıristiyan kiliselerinin İslam mabedlerine tahvil edilmesi hep bu mücadelenin sonucuydu. Ancak bu iddialar kesinlikle yanlıştır. Osmanlılar gerçekten de İslam dini adına mücadele etmişlerdi; gayeleri gerçekten de İslam hakimiyeti altındaki bölgelerin genişlemesiydi¹. Ne var ki, mağlupların din değiştirmeleri için zerre kadar çabaları olmamıştı. Bunun birden çok nedeni vardı: Din değiştirme, dini anlamda ancak içten gelen bir karar sonucu ve mecburiyet olmaksızın gerçekleşmişse geçerlidir. İfrat hallerinde -örneğin esirlerin durumu- elbette ki zoraki din değiştirmeler olmuştur; ama bu asla genelleşmemiştir. Örneğin Balkan halklarının önemli bir bölümü beş yüz yıla yakın bir süre Osmanlı hakimiyeti altında kalmış, yine de İslam'a geçmemiştir; zoraki din değiştirme durumunda bunun böyle olmayacağı kesindir. İslam, dini anlamda Macar toplumunda ciddi izler bırakmamıştır. Öte yandan fatihler, gayrimüslim tebaaya özel vergiler koymuşlardır; bu vergi gelirlerinin kaybedilmesinin onların amaçları arasında bulunduğunu söyleyebilmek pek kolay olmaz. Askeri fetihlerin sürdürülmesi için dahi para yetmezken gönülsüz bir nüfusun din değiştirmeye zorlanmasının ne kadar büyük bir enerjiyi tüketeceğinden bahsetmiyoruz bile. Yani din,

* sudarbalazs@gmail.com. Bu makale, János Bolyai Araştırma Bursu desteğiyle hazırlanmıştır.

¹ Bu vesileyle belki şu da belirtilebilir: Macaristan'da çarpışan Osmanlı birliklerinin sayıca fazla olmayan bir kısmı Güney Slav dili konuşan ve Hıristiyan Ortodoks dinine mensup kişilerden oluşuyordu. Bkz. Hegyi, K., *A török hódoltság várai és várakatonasága*, I, Budapest: MTA Történettudományi Intézet, 2007.

Macaristan'da süren savaşların -her iki taraf için de- önemli bir unsuruydu; lâkin Osmanlılar açısından İslamın zor yoluyla yayılması asla bir amaç olmamıştır. Esas itibariyle Osmanlı İmparatorluğu'nun batı vilayetlerinde çoğunlukla Hıristiyanlar yaşıyorlar; İslamî pratiği ise sadece buralara göç etmiş olan Türkler ve özel gerekçelerle ihtida eden Arnavutlar ve Boşnaklar sürdürüyorlardı. Macar bölgelerinde ise İslam'ı yerel nüfus değil, sadece buraya taşınan ve fetih faaliyetlerine katılan topluluklar temsil ediyorlardı. Yani bu şekliyle İslam, Macaristan'da ruhları fethetmemiş, sadece buraya taşınmış ve esas itibariyle de asla kök salmamıştı. Eğer fetih ordusuyla birlikte cüzi bir sivil nüfusun gelmiş olduğunu da göz önünde bulundurursak, burada bütünlüklü ve kendi ayakları üzerinde duran bir Müslüman toplumun inşa edilmemiş olduğunu o zaman anlayabiliriz. Müslüman nüfus fazla kalabalık -azami 100/200 bin² - olmadığı için çok fazla sonsuz sayıda ibadethaneye de ihtiyaçları yoktu. Osmanlıların Macar illerindeki yayılışı boyunca bütün fetih bölgelerindeki toplam ibadethane sayısı beş yüzden fazla değildi; dahası, fethin belli bir döneminde ise bunların en fazla 300/400 tanesi faal vaziyetteydi.³ Tüm bunların sonucunda, fatihlerin bütün Hıristiyan kiliselerini alıp bunları kendi ibadethanelerine çevirdiklerini söylemek zordur. Osmanlı makamlarının kaç kilisenin çalışmasına izin verdikleri bir başka sorudur; ancak şimdilik bu makalemizin konusunu oluşturmuyor. Burada faal ibadethanelerden kaçının kiliseye tahvil edildiği sorusuna cevap aramaktayız.

Kesin sayılara geçmeden önce birkaç temel ilkeyi belirlemek yerinde olur. Bunlardan biri, fethi takip eden ilk Cuma namazının Müslümanların bakış açısından özellikle büyük bir anlamı olduğu gerçeğidir. Bu ibadeti takiben adına *hutbe* denen özel bir dua da icra ediliyordu. Bu merasim, fethedilen bölgeyi zihinsel açıdan İslam dünyasıyla ilişkiye sokuyor ve fetih süreciniresmen tamamlıyordu. Merasim bir kez tamamlandığında, Müslüman ahali, söz konusu yerleşimden kendini sorumlu hissedişiyor, bu toprak parçasından vazgeçemiyor vekaybına rıza gösteremiyordu. Hutbe sırasında, diğerlerinin yanı sıra hükümdarın adı da anılıyordu. Bu haliyle hutbede ismin anılması siyasi anlamda bir temellük edinme niyetini belirtiyordu; kılıçla ele geçirilen yerleşim bölgesi bu şekilde Sultan'ın imparatorluğunun bir parçası haline geliyordu. Bunların basit kelimeoyunları olmadığını hassaten belirtmek gerekir; Müslümanlar bu hususları çok ciddiye alıyorlardı.⁴

Cuma hutbesinin seslendirilebilmesi için uygun bir ibadet mahalline ih-

² Géza Dávid, Osmanlı Macaristanı'nın Müslüman nüfusunu, sayıları kabaca tespit edilebilen asker sayısından hareketle 50 000 kişi olarak tahmin etmişti. (Dávid, G., *Pasák és bégek uralma alatt. Demográfiai és közigazgatás-történeti tanulmányok*, Budapest, 2005, s. 22.) Eli silah tutmayan nüfusu tahmin etmek çok zor olsa da, benim görüşüm yine de muhtemelen bu kadar az olmayacağıdır.

³ Özet olarak bkz.: *Sudár, B., Dzsámik és mecsetek a hódolt Magyarországon*, Budapest, 2014, s. 56-62.

⁴ Bu meseleyi bir çalışmamda ayrıntılı olarak inceledim: *Sudár, B., "Az Oszmánok és Magyarország Mentális Meghódítása", Identitás és Kultúra a Török Hódoltság Korában*, Szerkesztő: Ács Pál-Székely Júlia, Budapest, Balassi Kiadó, 2012, s. 40-49.

tiyaç vardı. Osmanlılariki tür ibadet mahallini tercih ediyorlardı; en temelinden ibadete hizmet eden mescitler ve çok önemli olan Cuma ibadetinin de eda edilebileceği camiler. Kısacası, fetihten sonra muhtemelen hızlı bir şekilde bir cami ihtiyacı doğmuş; cami inşasına da vakit olmadığı için mevcut olan uygun bir yapıdan faydalanmak daha kolay görülmüştü. Asli görevinden dolayı buna en uygun yapıların kiliseler olduğu kabul edilmişti. Başka bir deyişle, ivedilik nedeniyle, gerçekten de Hıristiyan ibadethanelerini Müslüman ibadetine uygun hale dönüştürmüşlerdi. Bu ilk ibadet yerinin bakımı her zaman devlet tarafından üstlenilmiş ve hükümdarın adını taşıyagelmişti: Osmanlı Macaristanı'ndaki camilerin mühim bir kısmının Sultan Süleyman'ın adını taşıyor olması bu yüzdendir. Binaların seçiminde birçok bakış açısı rol oynamıştır.⁵ Bir yandan, her halükârda istihkâmların içinde, muhtemelen iç kalede yer almaları gerekiyordu; diğer yandan, en anlamlı ibadet mekânını temsil etmeleri bekleniyordu. Bu ikinci bakış açısı birçok nedenle izah edilebilir. Bu yapı bizatihi fetihin kendisini ifade etmeliydi ve alelade bir yapıdan bu anlamı çıkarmak mümkün değildi. Diğer yandan, en önemli kilisenin camiye çevrilmesi, mağlupları hem duygusal hem de zihniyet açısından tahkir ediyordu. Üçüncü olarak da, ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için mümkün merteye daha geniş bir alana ihtiyaçları oluyordu. Bu iki bakış açısı -ibadethanenin en müstahkem mahalde bulunması ve büyük ölçülere sahip olması- her zaman bir arada olamıyordu. Öyle görülüyor ki, ihtilaf halinde gösterişli olması daha önemli görülüyor ve iç kale muhafızları için bazen küçük bir ibadethane kuruluyordu.

Osmanlı devleti -her ne kadar işleyişi büyük meblağlara mal oluyorsa da- sınırlı bir servete sahipti. Bu yüzden Osmanlılar, ibadethanelerin kuruluşu sırasında giderleri azaltmaya çalışırlardı. Hıristiyan kiliselerinin dönüştürülmesi bu açıdan da iyi bir çözüm sayılırdı; zira inşaat giderlerinin büyük bir kısmını böylelikle tasarruf ediyorlardı. Dönüştürülecek bir yapının yokluğunda -örneğin Zigetvar ya da Gyula'da olduğu gibi- temelden bir mabed inşa etmek gerektiğinde, harcamalar açısından daha tasarruflu çözümlere yönelmişler; pahalı, kubbeli yapılar planlamamışlardı. Elbette ki, her tercihin bir bedeli vardı; kiliseden dönüştürülmüş bir cami Osmanlı zevkini ifade etmiyor, Osmanlı kültürünü temsil etmiyordu. **Görünüşi bakımından ne güzel kabul ediliyor**du, ne de soylu. Bu durum Peçuy örneğinde iyi bir şekilde **görülebilmektedir**. Şehrin fethinden sonra kale içindeki romanesk mimari tarzında büyük Ortaçağ kilisesi camiye çevrilmişti. Anıtsallığı kuşku götürmeyen bu yapı, yine de cana yakınlık duygusu uyandırmaktan uzaktı. Ardından 1566'da Zigetvar seferine yönelik resmigeçit sırasında Peçuy'da Osmanlı sahib-i kalemi Nişancı vefat etmiş; fakat Sultan Süleyman'ın adını taşıyan devlet camisinin yanına defnedilmemişti. Mehmed Çelebi, bugün hâlâ yerinde duran ve imparatorluk ölçeğinde dahi anıtsal olan, Osmanlı mimari stilinde inşa edilmiş Kâsım Paşa Camii yanında bırakılmıştı ebedi uykunun kucağına. Onun bu camiyle hiç bir ilişkisi yoktu. Buna rağmen devletin yüksek rütbedeki memurunun bu devleti -mi-

⁵ Evliya, Uyvar örneğinde bu seçimin seyrini detaylı şekilde yazıyor. Detay için „Belgeler” bölümündeki metne bakınız.

mari tarzıyla da- temsil eden caminin yanına defnedilmesi doğru bulunmuştu (Devletin elinde olan ama Hıristiyan tarzında yapılmış caminin yanında değil). Bu iş için, kiliseden dönüştürülen camiler uygun değildi. Basit bir anlatımla, kiliseden tahvil edilen camiler fatihlerin hoşuna gitmiyor; onları kendilerinden hissetmiyorlardı. Bu tür camiler, pratik nedenlerle izah edilebilen mecburi çözümler olarak görülüyorlardı.

Osmanlılar, eski Macar bölgelerinde muhtemelen 175 yerde yerleşim kurmuşlardı (Fakat bu kadar yerleşim birimi aynı anda asla mevcut olmamıştı). 60 küçük kalede ve palankada birkaç düzine kişiden oluşan muhafızların ihtiyacına hizmet edecek ufak bir ibadethane dahi bulunmuyordu. Daha yeni 65 yerleşimde ise bir cami ya da mescit müminlere hizmet vermekteydi ve bunların bakımı da genellikle devlet tarafından sağlanıyordu. İlk camiden sonra yenilerinin inşa edildiği sadece elli yerleşim birimi mevcuttu; en büyük şehirlerde 50 adet cami ve mescit müslümanların hizmetine amadeydi.⁶ Bu ibadethanelerin küçük bir kısmının giderlerini devlet sağlıyor; kahir ekseriyetini ise şahıslar temin ediyordu. Vakfedilmeleri ve inşa edilmeleri herhangi bir mecburiyetten kaynaklanmıyordu; inşaat zamana yayılarak tamamlanabilirdi. Bu yüzden orjinalinde gerçek kubbeli ve minareli inşa edilmiş Osmanlı camilerini onların arasında bulabiliriz (Bunların sayısı fazla değildi, bütün Osmanlı Macaristanı'nda 40-50 tane inşa edilebilmişti). Ancak diğer yandan bir yerleşim biriminde ibadethanelerin -ve bu şekilde vakıf eserlerinin- sayısı ihtiyaçlara göre ayarlanırdı, gereksinimden fazlacamı inşa edilemezdi. Bu, şu anlama geliyordu: Bir yerleşim biriminin söz konusu dönemde kendi ibadethane ihtiyacı oluyor ve genellikle de hemen karşılanıyordu. Buna ilaveten, madem ki, cami vakfedilmesi ciddi bir toplumsal prestij ve önemli bir maddi fayda sağlayabilirdi,⁷ doğal olarak fetihten sonra birçokları bu açıdan da pozisyonlarını güvenceye almaya gayret ediyorlardı. Bu bağlamda en acelesinden bir cami mekanı elde etme gayreti, mevcut binaların kıymetini bir kat daha artırıyor. Bütün bunların yanında önemli şahsiyetler statülerine uygun vakıflar kuruyor ve ibadethaneler tesis etmeye gayret gösteriyorlardı; Müezzinzade Ali Paşa'nın Zigetvar Camii buna iyi bir örnek teşkil eder. Ali Paşa, kalenin kuşatılmasında yeniçeri ağası olarak yer almış ve vakıfları için şehrin merkezinde mekân elde etmişti ki, bu çok ciddi bir prestij anlamına geliyordu. Ancak inşaat uzun yıllar almış ve Paşa'nın 1571'de Lepanto'da ölümünden yıllar sonra bitirilebilmişti. Buna karşın elde edilen sonuç, Osmanlı Macaristanı'nın en seçkin camilerinden biri olmuş; Zigetvar şehrinde ise tartışmasız en önemli Müslüman ibadethanesi hazırlanmıştı.⁸

⁶ Osmanlı Macaristanı camilerinin beldelere göre dağılımına dair bkz.: Sudár, *Dzsámik és mecsetek*, 2014, s. 53-76.

⁷ Vakıflar hakkında bkz.: Sudár, *Dzsámik és mecsetek*, 2014, s. 47-52.

⁸ Ali Paşa'nın kimliğine ve inşaat zamanının seçimine dair bkz.: Dávid, G., "Adalékok Szigetvár Török Kori Történetéhez", *Keletkutató* 2007, s. 39-48.

Kiliselerden dönüştürülen camiler nispeten belirli bir model izlenerek yeni hizmet amaçlarına hazırlanıyordu. İlk adımda sunak masaları, kerevetler, orglar gibi Hıristiyan ayin gereçleri iç mekândan uzaklaştırılırdı. Varsa fresklerin üzeri kireçle kapatılır, mezarlar açılıp mevtalar uzaklaştırılırdı.⁹ Bu şekilde ön hazırlığı yapılmış alanda ibadetin yapılacağı yön belirlenirdi. Ortaçağda Macaristan'daki kiliselerin çoğu Doğu-Batı yönünde kurulmuş olduklarından, hiçbir duvar sathı Mekke yönüne uymuyordu. Bu nedenle dönüştürme sürecinde sistematik olarak güney duvarı ibadet yönü kabul edilir ve bunun ortasına ibadetin yönünü gösteren *mihrap nişi* oluşturulur; buna uygun olarak da minber inşa edilirdi.¹⁰ Yere seccadeler serilir, duvarlar ise kitâbelerle süslenirdi (Evlıya Çelebi böyle bir olayı aktarmaktadır: Uyvar'da camiye dönüştürülen kilisenin kapı üstü kitâbesindeki hat yazısını o hazırlamıştı).¹¹ Dönüştürme sürecinin belli başlı meselelerinden biri minare oluyordu. Bu amaçla çoğu kez –eskiden var ise ve savaşları atlatabildiği takdirde– kilise kuleleri kullanılırdı; elbette ki, çanlar hemen indirilip gözden uzaklaştırılırdı. Ancak kule tahrip olmuşsa ya da hiç yoksa, o zaman artık Osmanlı mimarisi kuralları uyarınca yeni bir minare dikilirdi. Budin'deki Szent György şapelinden dönüştürülen Orta Cami'nin ya da Kale Şapeli (Saray Camii) kapısının yanındaki minareler böyle dikilmişti.

Ancak Hıristiyan kiliselerinin mekân kurulumları birçok açıdan Müslümanlar için uygun değildi. Öyle görülüyor ki, ne çok sahinli, devasa boyutlu hangar kiliselerden ne de sahin ile ayin alanının mimari olarak ayrılmış olmasından hoşlanıyorlardı. Bu sorunları aşmak için birden fazla çözüm tatbik ediliyordu. Bunlardan en sık uygulananı, ayin alanının duvarla ayrılması ve ibadet mekânı olarak kullanılması oluyordu; sahin içinse, konaklama yeri, depo yada ahır gibi başka görevler bulunuyordu.¹² Ancak bazı örneklerde tam tersi oluyordu; ayin yeri yıkılıyor, böylece Osmanlı insanının gözünün daha alışık olduğu dikdörtgen temelli cami ortaya çıkıyordu. Örneğin Peçuy'daki Fransisken Kilisesi bu şekilde tahvil edilmişti. Gerçekten büyük olan kiliselerin ise sıklıkla küçük bir bölümünü, yan sahinlerinden birini orijinal mekândan izole ederek kullanıma alıyorlardı. İstolni Belgrad'daki Taç Giyme Kilisesi (Eski Cami) ve Peçuy'daki Katedral'in durumu böyle idi. Estergon'da ise Szent Adalbert Katedrali'nden hepi topu sadece Bakócz Şapeli kullanılmıştı; hasar gören ayin yeri yıktırılmış; çatısı çöken sahin ise ön avlu olarak kullanılmıştı. Daha küçük kiliselerde ise muhtemelen hiçbir ciddi mimari müdahalede bulunulmuyordu.

⁹ Evlıya Çelebi'nin Uyvar camilerinin kuruluşu hakkındaki yazdıkları ve Celalzade Mustafanın eskiden İstolni Belgrad'da cami tesis etmenin ne denli zorlukları beraberinde getirdiğine dair kayıtlar için "Ekler" bölümüne bakınız.

¹⁰ Macaristan'da ibadet yönünün belirlenmesi hakkında bkz. Gercsák, G., "A Budapesti Belvárosi Plébániatemplom Muszlim Imafülkéje és Arab Felirata", *Magyar Tudomány*, 171/10 (2010), s. 1069–1077.

¹¹ Sudár, *Dzsámik és mecsetek*, 2014, s. 555.

¹² Seçen, Çanad ve Tolna örneklerine bakınız: "Ekler" bölümü.

Yukarıda sözü edilen yaklaşık 500 ibadethanenin kaçının kiliseden dönüştürülmüş olduğunu tam olarak bilemiyoruz. Camilerin ve mescitlerin mimari karakteristikleri hakkında çoğu vakit hiçbir bilginimiz yoktur. İlk olarak kurulan Selatin camilerin hepsinin eskiden kilise oldukları fikri tartışmalıdır ve daha geç dönemlere ait özel vakıflar da Ortaçağ yapılarını kullanabilmişlerdir. Osmanlılar fazlaca seçici davranmayıp emre amade olanaklardan istifade ediyorlardı; bunlar sıradan bir konut (Örn. Vaç'ta), soyluların sarayları (Örn. Uyar'da), bir kale burcu (Örn. Peşte'de) ya da bir kale kapısı (Örn. Estergon'da) olabiliyordu. Osmanlılar cami ve mescitlerini sıklıkla basit ahşap yapılar şeklinde de tesis ediyorlardı (Örn. Ciğerdelen'de). Başka bir ifadeyle, bu şekliyle, binanın bulunduğu yerden ve statüsünden, kökenine ve mimari karakterine dair hiçbir genel yargı çıkarımında bulunmak mümkün değildir.

Müslüman ibadethanelerinin mimari formlarını az çok tanıdığımız yerleşim birimleri de bulunmaktadır. Örneğin Peçuy buna iyi bir örnektir. 1660'lı yıllarda bu şehirde 8-9 cami ve yaklaşık aynı sayıda mescit hizmete açıldı. Bu yapılardan mescitler hakkında hiçbir bilginimiz yoktur. Minarelerinin olmadığı kesindir; muhtemelen küçük, vasıfsız yapılar; kiliselerden dönüştürülmüş olma ihtimalleri pek mümkün gözükmemektedir. Camilerden, ikisi kesinlikle kiliseden dönüştürülmüştü; altısı ise orijinal Müslüman (Osmanlı) yapısıydı. Diğer Hıristiyan kiliselerinden ikisinin yok olduğu kesindir -Ana meydandaki Kilise ve Dominiken Manastırı-. Kiliselerden biriasli fonksiyonunu muhafaza etmişti (Bütün Azizler Kilisesi). İkincisinin akıbetine dair bilgilerimiz kısıtlıdır; muhtemeldir ki, onlar da yok olmuşlardır. Tüm bunlar göstermektedir ki, nispeten çok ibadethaneye sahip -ve birçok Hıristiyan kilisesi miras kalmış- bir şehirde sadece iki ibadethane dönüştürülmüştü ve tersinden bakarsak da, dönüştürülmemiş olduğunu bildiğimiz birçok ibadethane (kilise) mevcuttu.¹³ Bu haliyle kiliselerin camiye dönüştürülmesi karakteristik bir Osmanlı uygulaması gibi görünmemektedir.

Eğri şehrinin durumu da öğreticidir. Şehrin Habsburg kuvvetlerince geri alınmasından (1687) sonra yazılmış cetvellerde dokuz Müslüman ibadethanesinden bahsedildiği halde, bunlardan birinin bile eskiden kilise olmuş olabileceğine dair bir bilgi bulunmuyor. Bu olgu, camilerin ve mescitlerin orijinal yapılar olduğu ve Hıristiyan kiliselerinden dönüştürülmüş olmadığı ihtimalini ortaya çıkarmaktadır. Demek ki, yine aynı noktaya gelmiş bulunuyoruz; kilise dönüştürme işlemi çok sık tekrarlanan bir çözüm gibi gözükmemektedir.¹⁴

¹³ Peçuy'daki durumun tahlili için bkz.: Sudár, B., "Megjegyzések a Pécsi Dzsámik Történetéhez". *Tanulmányok Pécs Történetéből 19. A Pécs Gazdasága és Társadalmi a 18-20. Században és a Pécs Évszázadai Című, 2005. Évi Konferenciák Válogatott Előadásai*, szerk. Kaposi Zoltán-Pilkhoffer Mónika, Pécs, 2007, s. 59-74.

¹⁴ Eğri'deki durumun tahlili için bkz.: Sudár, *Dzsámik és mecsetek*, 2014, s. 246-265.

Sorumuza bilinen sayılar açısından bakalım: Osmanlı Macaristanı'nda bir şekliyle vasıflandırabildiğimiz -adı, yeri, görünüşü- bilinen 290'a yakın Müslüman ibadethanesi biliyoruz.¹⁵ Birçok örnekte cami ya da mescidin adını, varsa orada çalışanların ücretlerinden öğreniyoruz; doğrudan yapılara ait bilgi oldukça kıt, belki ancak 150 vakada bu cinsten malumata sahibiz. Bir zamanlar kilise olan yapıların Müslüman ibadethanesi olarak kullanımlarına, çok çeşitli ve farklı güçte ve güvenilirlikte kaynaklar değinmektedirler. Örneğin, Ortaçağ kilisesinde oluşturulmuş olan mihrap nişi (Peşte, Seçen) ve kitâbe (Peçuy) gibi doğrudan kalmış olan izler bunlardandır. Başka zamanlarda yazılmış kaynaklar -kronikler, ziyaret notları, seyahatnameler, teftişler- kiliselerin camiye çevrilmesine açık şekilde atıfta bulunmaktadır. En geniş bilgiye sahip kaynak Evliya Çelebi'dir; bir caminin Hıristiyan kilisesi temelleri üzerinde durduğunu onlarca kez kaydetmiştir. Evliya'nın lisan kullanımında kendine özgü ama tamamen de sarih olmayan bir formülasyon mevcuttur. Birçok ibadethanenin „eski stilde” (*tarz-ı atik*) inşa edildiğini ileri sürmektedir. Seyyah, bu sözcük ilişkisini sıklıkla, önceki Hıristiyan yapılarına atıfta bulunmak istediğinde açık ve anlaşılır biçimde kullanıyor; ancak başka bazı durumlarda, gördüğü yapının eski Osmanlı mimari stilinde olup olmadığı açık değildir.

Bütün bu verileri karşılaştırdığımızda, yaklaşık 60 ibadethanenin eski Hıristiyan kiliselerinden dönüştürülmüş olduğunu bilmekte ya da kuvvetle şüphelenmekteyiz. Bu sayı muhtemelen gerçeği ifade etmiyor; Osmanlı Macaristanı'nda birkaç düzine daha kiliseden dönüştürülmüş cami kullanılmış olabilir, lâkin bunlar kaynaklarımızda hiçbir iz bırakmamış haldedirler. Ama yukarıdaki mülahazaları göz önünde bulundurursak, bu sayı 100'ün pek de üzerinde değildir. Bu da şu anlama gelir ki Müslümanlar ibadethanelerine evvel emirde Hıristiyan kiliselerini ele geçirip dönüştürerek sahip olmuyorlardı. Diğer yandan, çağdaş kaynaklar Osmanlı Macaristanı topraklarında çok sayıda harabe haline gelmiş kiliseden de söz etmektedir. Bu veriler bize Müslümanların bütün kiliseleri kullanmaya hevesli olmadıklarını gösteriyor. Hıristiyanların bu kiliselerde ibadetlerini sürdürmelerine müsaade edilmemesi ise başka bir meseledir. Her halükârda „kiliseleri hırsla camiye dönüştüren Osmanlı” tasavvurundan uzaklaşmamız gerekiyor. Kiliselerin camiye tahvili bir vakıydı; ama bu öncelikle aciliyetin zorlayıcı etkisi olarak görülmeliydi. Üstelik Osmanlı fatihlerin bizatihi kendileri, kendi stilleriyle inşa ettikleri yapıları daha çok tercih ediyorlardı.

¹⁵ Sudár, *Dzsámik és mecsetek*, 2014, s. 56–62.

EK

Osmanlı Macaristanı'nda Camiye Çevrilen Kiliselerin Listesi¹⁶

H=Macaristan, SRB=Sırbistan, SLO=Slovakya, RO=Romanya

Baç (Macarca: *Bács*. Bugün: *Bač*, SRB)

28 Ağustos 1653, Máté Benlich'in raporu: "Bu Baç beldesinde mescide dönüştürülmüş üç kilise daha vardır. Bunlar adlarını Aziz Laurentius, Aziz Rocco ve Aziz Stefan'dan almışlardır." (Tóth, 2004, 241.)

1665, Evliyâ Çelebi seyahatnamesi: şehirde "Cümleden büyük Eski câmi'dir kim mâ-tekaddem bir deyr-i azîm imiş. Ba'de'l-feth Süleymân Hân câmi' etmiş." (Evliyâ, 2003, 139.)

Baya (Macarca: Baja, H)

1665, Evliyâ Çelebi seyahatnamesi: "İç hisârda iki mihrâbdır, biri Sinân Paşa câmi'i zamân-ı kadîmde âyîn-i millet-i Mesîhiyye olur bir deyr-i kebîr imiş, hâlâ ma'bedgâh-ı ümmet-i Muhammed'dir." (Evliyâ, 2003, 137.)

Batasek, Bat Ösek (Macarca: Bátaszék, H)

1663, Evliyâ Çelebi seyahatnamesi: "İç kal'asında bir deyr-i vardır kim vâ-cibü'l-iberdir. Hamd-ı Hudâ hâlâ câmi'-i Süleymân Hân'dır." (Evliyâ, 2002, 121.)

Beçey (Macarca: Becse, Törökbecse. Bugün: Bečej, SRB)

1665, Evliyâ Çelebi seyahatnamesi: „bir kenîseden vely olunmuş bir ma'mûr câmi'i [...] var." (Evliyâ, 2003, 144.)

Beşenova (Macarca: Besenyő, Óbesenyő. Bugün: Dudeştii Vechi, RO)

1665, Evliyâ Çelebi seyahatnamesi: "bir kenîseden vely olunmuş câmi'i [...] vardır." (Evliyâ, 2003, 144.)

Budun (Macarca: Buda, bugün: Budapest, H) – Saray Câmi'i, Câmi'-i enderûn

1555, Hans Dernschwam seyahatnamesi: "(...) Türk mescidine dönüştürülmüş. Kale şapelinin kaderi de aynı olmuş (...)" (Dernschwam, 1984, 500.)

1567, Michael von Saurau seyahatnamesi: "... Kraliyet şapeli Müslüman ibadethanesi olarak faaliyet gösteriyor, döşemeyi 'Türk usulü' halılar kaplıyor, tavandan fenerler sarkıyor ve yine halılarla kaplı bir kürsü de bulunuyor..." (Végh, 2011, 300.)

¹⁶ Ek kısmına yalnızca kiliselerin camiye tahvil edilmesini anlatan metinler alınmıştır. Macaristan'da cami ve mescitlere dair diğer kaynaklar hakkında bkz.: Sudár, B., *Dzsámik és mecsetek a hódolt Magyarországon*, Budapest, 2014.

1686, Luigi Ferdinando Marsigli'nin notları: "Serai Giamisi. Saray – ya da dedikleri gibi Şato Kilisesi, Macar krallarından birinin şapellerinden biriydi; yanmış, geride duvarları kalmıştır." (Buda visszafoglalásának..., 1986, 591.)

Budun (Macarca: Buda, bugün: Budapest, H) – Fethiye Câmi'i, Câmi'-i sa'at = Szent Mária Magdolna (Aziz Maria Magdalena) kilisesi

1663, Heinrich Ottendorff seyahatnamesi: "Kutsal Teslis Kilisesi Viyana Kapısının batısında yer alır, gerçi saat kulesi mevcuttur ama bu da keza mescide dönüştürülmüştür." (Ottendorff, 1943, 34.)

1663, Evliyâ Çelebi seyahatnamesi: "Bu câmi' dahi kadîm-i evvelde deyr-i musanna' imiş." (Evlüyâ, 2002, 144.)

Budun (Macarca: Buda, bugün: Budapest, H) – Orta Câmi', Câmi'-i vasat = Szent György (Aziz Georgius) şapeli

1555, Hans Derscham seyahatnamesi: "Aziz Georgius Kilisesi'nin önü bu türden aktar kulübeleriyle doludur, lâkin o kadar çoktur ki, insanlar artık kilisenin etrafında dahi dolaşamıyorlar. Kiliseyi mescide dönüştürmüşler; yanında Türk adetlerine göre inşa edilmiş bir kule var, onların hocaları işte bu kuleden ezan okur. (...) Diğer mescidleri, etrafı tamamen binalarla dolu olan Aziz Georgius Kilisesi'dir. Kâfirler yüksek pencerelerini yarıya kadar duvarla kapatmışlar, bitişiğine de pazarcı kulübelerini ve salaş evlerini inşa etmişler." (Derscham, 1984, 498, 500.)

1663, Evliyâ Çelebi seyahatnamesi: "Bu dahi deyr-i kadîm imiş. Hâlâ ma'bedgâh-ı âbidân [u] sâcîdândır." (Evlüyâ, 2002, 144.)

1666, Paul Tafferner seyahatnamesi: "Kalenin orta yerinde Aziz Georgius'un adına kutsanmış olan bina bulunuyor, mescide dönüştürülmüş, kısmen de silah deposu yapılmış." (Tafferner, 1672, 173.)

Budun (Macarca: Buda, bugün: Budapest, H) – Paşa Câmi'i = Szent János (Aziz Yuhanna) Kilisesi

1555, Hans Derscham seyahatnamesi: "Aziz Yuhanna Manastırı da Türk mescidine dönüştürülmüş." (Derscham, 1984, 500.)

1663, Evliyâ Çelebi seyahatnamesi: "Bu dahi dest-i küfrde iken bir ma'bedgâh-ı İsevî imiş. Hâlâ cemî'i vüzerâ-yı Budin bu câmi'de edâ-yı salât-ı Cum'a ederler, zîrâ Paşa sarâyına karîb olmağile Sarây câmi'i derler." (Evlüyâ, 2002, 144.)

Budun (Macarca: Buda, bugün: Budapest, H) – Süleymân Hân Câmi'i, Câmi'-i kebîr = Boldogasszony-templom (Meryem Ana Kilisesi)

2 Eylül 1541, Antal Verancsics Tarihi: "Süleyman Paşa, Almanların Budin'deki baş kilise olan Meryemana adlı kiliselerini, içindeki sunakları, kere-

vetleri ve bizim adetlerimize göre orada bulunan diğer her şeyi dışarı atarak temizletti. Mukaddes yerin sol tarafında, Konstantinopolis'te, Aya Sofya'da bulunana benzeyen yüksek ve yuvarlak bir kürsü yaptırdı, üzerini halılarla ve altın sırmalı kadifeyle kaplattı. Zira bizim için Pazarın anlamı neyse Türkler için de anlamı o olan Cuma yaklaşıyordu. Ve Sultan, Budin'in fethi ve Almanların mağlubiyeti için Tanrı'ya şükranlarını sunmak üzere, ibadet etmek için gelmek istemişti." (Memoria rerum, 1981, 73-74.)

2 Eylül 1541, Celalzade Mustafa Târîhi: kalenin "derûnunda makarr nâkûs-ı vasm müstakarr çalipâ-ı zelâlet-şîm olan bir mu'azzam kenîset-i küffâr-şeriyeti esnâm-ı kerâhet intizâmından der ve dîvârları televvüsât-ı tasvîrât ve nukûş ve timsâlâtıdan tathîr ve pâk kılınup câmi'-i se'âdet-menâfi' eylediler. Hatîb-i lebîb için minber-i 'âlî-manzar ve mihrâb-ı se'âdet-eser bünyâd olunup, hâfizân-ı tenzîl-i rabbânî ve tâlibân-ı Kurân-ı kadîm-i subhânî için kürsî-i sadra kiyâs yapıdırılıp müşâ'il-i dîn ve kanâdîl-i behcet-temkîn tertîb olunup sâir mühimmât ve levâzim her ne ise tedârük olundu. Evkât-ı hamse-i mefrûzede cemâ'at-ı müslimîn ve gürûh-ı muvahhidîn namazlar kılup namazlar eylediler. Rûz-ı cum'a-ı şerîfede [...] câmi'-i şerîfi ihyâ eylediler." (Celalzade, 1981, 344b.)

1555, Hans Derschwan seyahatnamesi: "Türkler, Budin Kalesi'ndeki Büyüyük Meryemana Kilisesi'ni baş mescide dönüştürdüler; içinden sunağı, mezar taşlarını boşalttılar, birçok şeyi duvarlarla örttüler. (Dernschwam, 1984, 500.)

1663, Evliyâ Çelebi seyahatnamesi: "Süleymân Hân Câmi'i: Mâ-tekad-dem [...] nâmına bir kenîse-i musanna' imiş. Ba'de'l-feth Süleymân Hân bu deyrin derûnun mülevessât-ı küfr-i çirk-i şirkden pâk edüp ma'bedgâh-ı müslimîn eder." (Evliyâ, 2002, 144.)

Türkler güneydeki duvarın eski pencerelerini daraltarak kendi pencerelerini oluşturdular. İç mekânı kendi zevklerine uygun duvar boyamalarıyla süslediler, bunların izleri 19. yüzyılda da görülebiliyordu, kalıntılarını Frigyes Schulek tarafından gerçekleştirilen restorasyon ortadan kaldırdı. (Geró, 1980, 39-40; Geró, 1993, 43, 46; Csemege, 1955, 124-126. [40-41, 149. resim])

Çanad (Macarca: Csanád. Bugün: Cenad, RO)

18 Eylül 1653, Máté Benlich'in raporu: "Kilisenin yanında dört kule bulunur, güzel bir kiliseydi, ama halihazırda bir kısmı mescide dönüştürülmüştür, bir kısmı ise hisarın yanında tohum deposudur." (Tóth, 2004, 245.)

1665, Evliyâ Çelebi seyahatnamesi: "Ve derûn-ı hisârda dörd aded çantlıkdan bozma minâreli câmi'-i kebîrleri var." (Evliyâ, 2003, 143.)

Egre, Eğri (Macarca: Eger, H) – hisardaki hünkâr câmi'i

13 Ekim 1596'dan sonra. Abdülkâdir Efendi Tarihi: "Ba'dehu Eğri Kal'a-sın ve içerüde ba'zı toplar darbından yıkılan yerlerin ve kilisaları cedîd câmi' edüp [...]" ('Abdülkâdir, 2003, I, 153.)

Egre, Eğri (Macarca: Eger, H) – Câmî'i Alem-i Şerîf

1665, Evliyâ Çelebi seyahatnamesi: "Sultân Mehemmed bu kal'ayı feth edüp Hazret-i risâlet-penâh'ın sancağ-ı şerîfin kendüleri eline alup ibtidâ Cum'a günü bu câmî'de minber-i Resûlullâh'a sancağ-ı Resûlullâh'ı çıkarup hutbeyi bizzât kendüleri tilâvet edüp [...]" (Evliyâ, 2003, 64.)

Egre, Eğri (Macarca: Eger, H) – Sultân Mehemmed Hân-ı Sâlis câmî'i = Szent Mihály (Başmelek Mikail) kilisesi

1665, Evliyâ Çelebi seyahatnamesi: "Evelâ cümleden Hatvan Kapusu'na karîb varoş dîvârına muttasıl Sultân Mehemmed Hân-ı Sâlis câmî'i kim Fethiyye derler. Mâ-tekaddem kenîse olup ve minâresi dahi çanlık olup hâlâ bir ma'be-dgâh-ı müslimîn gâyet müferrah câmî'-i dilküşâdır ve hikmet-i Bârî başka bir rûhâniyyet var, müstecâbü'd-da've musallâ-yı müslimîndir." (Evliyâ, 2003, 67.)

Egre, Eğri (Macarca: Eger, H) – Memi Ağa câmî'i

1665, Evliyâ Çelebi seyahatnamesi: "Andan Memi Ağa câmî'i tarz-ı ka-dîmdir". (Evliyâ, 2003, 67.)

Estergon (Macarca: Esztergom, H) – Süleymân Hân Câmî'i = Szent Adalbert katedrali

1663, Evliyâ Çelebi seyahatnamesi: "Bu câmî'in evvelâ taşra haremi ke-fere zamânında deyr-i acîbü's-seyr iken iki kat haremi var imiş. Sademât-ı topdan bir taşra haremi berbâd olup müte'ehhil kal'a neferleri sâkin olup iç katındaki küçük harem kalup etrâfında olan kubâblarının tâk-ı Kisrâları ve tâk [u] revâk-ı tumturâkları hâlâ durur." (Evliyâ, 2002, 164–167.)

Estergon (Macarca: Esztergom, H) – Mahkeme câmî'i = Szent Ist-vân (Aya Stefanos) kilisesi

1663, Evliyâ Çelebi seyahatnamesi: "Andan Mahkeme câmî'i, binâ-yı ka-dîmdir [...]" (Evliyâ, 2002, 170.)

1701, Estergon başpiskoposluğuna dair rapor: „Çok eski zamanlardan beri bu kiliseyi kimin kurduğunu, koruyucu azizinin kim olduğunu ya da hangi azizin adıyla takdis edildiğini kimse bilmez; zira uzun yıllardır bunu mescid ya da Sinagog olarak kullanan Türklerin zalim saltanatı altında çile çekmektedir. Kadiri Mutlak Tanrı'nın yardımıyla, Estergon Kalesi ile birlikte Türklerin acımasız esaretinden kurtulduktan sonra, ilk şehit olan Aziz Stefan'ın adına kutsadılar, [...]" (Tóth, 2000, 63.)

Estergon (Macarca: Esztergom, H) – Veli Bey câmî'i

1570 civarında, evler listesi: "Veli Bey Mescidi. Eskiden kilise olup, yan-mış; merhum Veli Bey satın alıp camiye çevirdi" (ÖNB Krafft, 290, 28a.)

Estergon (Macarca: Esztergom, H) – Raç varoşun mescidi

1543, Celalzade Mustafa Târîhi: "Vasat şehrinde olan deyr-i 'azîmü'ş-şân câmi'-i celîlü'l-bürhân için ta'yîn olunub edâ-ı vâcibât ve ferâiz-i şer-i mu-tahher eclî için mihrâb u minber vaz' olunub ve kürsîler yapılub ve kirâ'at-ı Kur'ân-ı kadîm olundu." (Celalzade, 1981, 363b; TT II, 245–246.)

İstolni Belgrad (Macarca: Fehérvár, Székesfehérvár, H)– Câmi'-i harâb = Meryem Ana kilisesi

1543–1545, İbrahim Peçevî Târîhi: "anlara [Macarlara] dahi emân [ve] ihsân olunup, krallar medfeni olan kenîse-i kebîre dahi ellerinde ibkâ olunup" sonra İstolni Belgrad Sancakbeyi, Yahyapaşazâde Ahmed "kenîse-i kebîreyi tathîr idüp câmi' ider." (Peçevi, 1866, I, 260–261.)

29 Kasım 1568, İstolni Belgrad sancakbeyine Sultan fermanı: "İstolni Belgrad'da, önceden kralların kilisesi olan mübarek camide, kâfirlerin anıt mezarlarının inşasından hâlâ bir miktar enkaz kalmış ve hoşnutsuzluğa sebep oluyormuş, bu mezarlar tahrip edilir ve izleri yok edilirse, hem mekan daha güzel hem de daha geniş olur, üstelik de mezarları oluşturan taşlara kale inşasında ihtiyaç var diye raporu göndermiştin, şimdi bunu yapasın; o mezarlar yıkılsın ve ortadan uzaklaştırılsın!" (Karácson, 1911, 365–366.)

1664, Evliyâ Çelebi seyahatnamesi: "Bâlâda zikri sebkât eden Hazret-i Yahyâ nefesiyle binâ olunup ma'bedgâh-ı bilâ-teşbîh Ka'beleri olan deyri Mil-yaş Papas-ı hannâs-ı muğân kilisesin Süleymân [Hân] bir cânibin ma'bedgâh-ı müslimîn edüp bir cânibinde küffârlara âyîn-i İsâ için püt-gede etmeğe izin verirler, zîrâ bu deyrin kurbunda hâlâ bir kubbe-i azîm-i âlî vardır. Ol kubbe içre yetmiş seksen kadar kral-ı dâll-i bed-fi'âller maşâd olmuşlardır." (Evliyâ, 2003, 21, 24–25.)

İstolni Belgrad (Macarca: Fehérvár, Székesfehérvár, H) – Süley-mân Hân Câmi'i = Aziz Peter ve Paul kilisesi

1543, Celâlzade Mustafa Târîhi: "guzât-ı müslimîn bir gayrı deyr-i 'azî-mu'ş-şân u rif'at-mekânı televüssât-ı esnâm-ı nekbet-encâmdan tathîr idüp câmi'-i celîlü'ş-şân ve mescid-i bâmu'l-bürhân idüp namâzlar kılup dergâh-ı Hakk'a niyâzlar eylediler. Rûz-ı pîrûz-ı cum'airişüp pâdşâh-ı dîn-penâh [...] devlet ü ikbâlla câmi'-i cedîd-i 'id-i nevîde nüzûl idüp [...]" (Celalzade, 1981, 372a–b.)

1594, Aşık Mehmed: Menâzirü'l-avâlim: "ve belde-i İstuni Beligrad'un dâhilinde câmi'-i bedî'u'l-binâsı vardır ki kable'l-feth nasârâ-yı Macar'un kenîse[si] idi." (Aşık Mehmed, 2007, III, 1122.)

1650 civarında, Behrâm Dimişkî: Cihânnümâ: "Ve dâhilinde kelisadan dönme bir latîf câmi'-i şerîfi [...] vardır." (Kâtib Çelebi 1879, 158.)

1664, Evliyâ Çelebi seyahatnamesi: “Evvelâ cümleden mükellef Süley-mân Hân câmi’i, zamân-ı kadîmde bir deyr-i âlî-i tâk-ı felek-i nuh-tâk gibi bî-bedel meşhûr-ı âfâk manastır imiş.” (Evliyâ, 2003, 24.)

Fekete Bator (Macarca: Feketebátor. Bugün: Batár, RO)

1660, Evliyâ Çelebi seyahatnamesi: “Kenîsesin câmi’-i Sultân Mehemed Hân edüp Der-i devlete arz etdi.” (Evliyâ, 2001, 213.)

Fötvar, Födvar (Macarca: Földvár, Dunaföldvár, H) – kale

1663, Evliyâ Çelebi seyahatnamesi: “Derûn-ı hisârda [...] bir kenîseden tebdîl olmuş Süleymân Hân câmi’i var, gâyet ma’bedgâh-ı kadîm ve kârgîr binâdır.” (Evliyâ, 2002, 122–123.)

Fötvar, Födvar (Macarca: Földvár, Dunaföldvár, H) – şehir

1663, Evliyâ Çelebi seyahatnamesi: “bir câmi’i var, mâ-tekaddem bu da bir deyr-i musanna’ imiş, hâlâ bir câmi’-i müreffa’dır.” (Evliyâ, 2002, 123.)

Filek (Macarca: Fülek. Bugün: Filakovo, SLO)

1665, Evliyâ Çelebi seyahatnamesi: yukarı kale “içindeki manastırı câmi’-i şehriyârî olup”. (Evliyâ, 2003, 72.)

Yanık (Macarca: Győr, H) – Hünkâr Câmi’i = Meryem Ana katedrali

27 Eylül 1594’dan sonra, ‘Abdülkâdir Efendi Tarihi: Kalenin “içerü cevâ-niblerin geşt edüp, kebîr kilisaya dâhil olduğunda, ezân-ı şerîf kırâ’at olunur ve câmi’-i şerîf bünyâdın fermân ederler.” (‘Abdülkâdir, 2003, I, 45–46.)

1665, Evliyâ Çelebi seyahatnamesi: “Ve Macar Sarâyı önünde bir musanna’ manastır-ı azîmi var, içinde olan mücevher putlar ve gûnâ-gûn maslûbât âvîzeler kim âdemin gözleri hîrelenir. Ve hâlâ mukaddemâ hîn-i fethde câmi’ etdiğimiz bir musanna’ kenîsedir kim bir kal’ada misli yokdur. Yine minberi ve mihrâbı ve mü’ezzinler mahfilî durur.” (Evliyâ, 2003, 84.)

Kanije (Macarca: Kanizsa, H) – III. Mehmed Hân Câmi’i

22 Ekim 1600’dan sonra, ‘Abdülkâdir Efendi Tarihi: Osmanlılar “kebîr câmi’-i şerîfe ibtidâ mübâşeret edüp, minberü mihrâb u mahfil ta’mîrin edüp [...]” (‘Abdülkâdir, 2003, I, 296.)

22 Ekim 1600’dan sonra, Kâtib Çelebi tarihi: “içinde olan kilisâda cum’a kılındı.” (Katib Çelebi, 1879, 141.)

Kopan (Macarca: Koppány, Törökkoppány, H)

1664, Evliyâ Çelebi seyahatnamesi: “Süleymân Hân câmi’i iç kal’adadır, müfîd ü muhtasar ma’bedgâh-ı kadîm câmi’dir.” (Evliyâ, 2003, 15.)

Lipova (Macarca: Lippa. Bugün: Lipova, RO)

1660, Evliyâ Çelebi seyahatnamesi: "Evvelâ çâ[r]sû içinde Büyük câmi' Süleymân Hân'ındır kim serâpâ kurşum kubbeli ve cemâ'at-i kesîreye mâlik câmi'-i kadîmdir." (Evlüyâ, 2001, 208.)

Mihaç (Macarca: Mohács, H)

1568 Budin beylerbeyisinin emri: "Dahilinde mabedgahı olmayan Mihaç şehrinde kilise dönüştürülmesiyle bir cami yapılsın ve bu camide bir hatib, bir imam ve bir müezzin çalışsın." (Ágoston, 1993, 280.)

Nedaj (Macarca: Nádasd, Mecseknádasd, H)

1664, Evliyâ Çelebi seyahatnamesi: "[kalenin] içinde kenîseden bozma Süleymân Hân câmi'i [...] var." (Evlüyâ, 2003, 19.)¹⁷

Pakşa (Macarca: Paks, H)

1626, Athanasio Georgiceo seyahatnamesi: "Burada çok büyük iki kilise de vardır, birisi tepenin üstündedir, çatısı hariç sapaşağlamdır; diğeri köyün ortasında bulunur, bu ikincisi şimdi Türklerin mescididir." (Tóth, 1998, 852.)

1663, Evliyâ Çelebi seyahatnamesi: "[palankanın] içinde bir manastırdan bozma Süleymân Hân câmi'i [...] var." (Evlüyâ, 2002, 122.)

Peçuy (Macarca: Pécs, H) – Memi Paşa Câmi'i = Fransisken kilisesi

1620, János Cserneký'nin tasviri: "Kiliselerin hepsi mescide dönüştürülmüş, harabe haline gelmiş olan biri hariç..." Cserneký, bunlardan Sziget Kapısının yanındaki Aziz Francesco Kilisesinden bahsetmektedir. (Holovics, 1966, 174.)

1663, Evliyâ Çelebi seyahatnamesi: "Andan yine Seget kapusunun iç yüzünde Memi Paşa câmi'i: Tâ Eflâtûn-ı İlâhî halîfeleri binâ edüp bir deyr-i azîme imiş. Hattâ bunun bir köşesinde Eflâtûn'un savma'ası var, niçe kefereler girüp ziyâret ederler. Ba'dehu Memi Paşa fermân-ı pâdişâhîyle bir gün cümle aske-riyle pür-silâh olup bu deyr-i ale'l-gafle basup zîr-i zemînlerinde kırk elli kadar evlâd-ı ümmet-i Muhammed bulunup kimi dil bilir ve kimi bilmez. Bu evlâd-ı püserân-ı ciğër-kûşe-i müslimîni guzât-ı müslimîn bu hâlde görüp „Bire urun gâzîler" deyince tarfetü'l-ayn içre cümle kissîs [ve] bitrîk ve ruhbân ve patir-gâh-ı günâhkârlara bir kılıç urup bu câmi'i feth edüp Memi Paşa bu deyrün mihrâbın velî edüp Fethiyye nâmında bir câmi'-i zîbâ-yı pür-nûr etmişdir kim âdem derûn-ı câmi'den çıkası gelmez. Serâpâ kurşumlu ve haremlî ve bir serâmed minâreli eynegâh-ı kadîmdir." (Evlüyâ, 2002, 115.)¹⁸

¹⁷ 1973 kazıları sırasında kilise kutsal yerinde mihrab nişinin temelleri bulunmuştur. (G. Sándor, M.-Gerő, G., "Mecseknádasd-Schlossberg", *Régészeti Füzetek*, 27 (1974), s. 97-98.)

¹⁸ Kilisenin kutsal yerini Osmanlılar yıktırdılar, cami yalnızca sahinden oluşuyordu. (Kárpáti,

Peçuy (Macarca: Pécs, H) – Süleymân Hân Câmi'i= katedral

1620, János Cserneky'nin tasviri: "Bu kilisede Türkler ayin yapmıyorlar, sadece kulelerden birinde, kilise sahnının güney tarafındakinde. İbadet yeri orada hazırlanmış. Türk papazı ve Türklerin günde dört kez orada toplananları kilise sahnına gitmiyorlar, tecrit edilmiş olan mekânın bulunduğu o söz konusu kuleye gidiyorlar. Bizatihi kilisede sunaklar, zaptettikleri zaman buldukları gibi örtülerle süslenmiş, el değmemiş halde duruyorlar. İlahi kitapları da orada bulunuyor, küçük zincirlerle duvara tutturulmuş, oradan sarkıyorlar." (Holovics, 1966, 174.)

1633, Pietro Massarechi raporu: "Kilise, o yörede görülebilecek en güzel ve en şaşılağı yapı idi. Bugün mescittir, her ne kadar eski ışıltısını muhafaza ediyorsa da, tabloları silmişler, sunakları kaldırıp atmışlar." (Tóth, 2004, 117.)

1663, Evliyâ Çelebi seyahatnamesi: "Der-vasf-ı câmi'-i Sultân Süleymân der-kal'a-i Peçoy:

Mâ-tekaddem Eflâtûn-ı İlâhî'nin ma'bedgâhı idi. Ba'dehu Süleymân Hân mihrâbın Kudüs'den Ka'be'ye velî etdirüp bir câmi' etdirmiş kim eğer bu câmi'-i şerîfi manzûrumuz olduğı üzre evsâfın tahrîr etsek bir sitâyışnâme-i tavîl olur. [...] ve câmi'in aşağısında cümle mîrî buğday ve arpa ve darı ve pirinç ve beksumat ile memlûdur, aslâ düşme yokdur, zîrâ küffâr isyân edelden berü bu asâkir-i İslâm zahîresi bu câmi'e hazn olalı yedi senedir böyle bir nûr-mahz câmi'-i pür-nûrda tâ'at-ı sübhânî olmamışdır." (Evliyâ, 2002, 116.)

Kilisede bugün görünmeyen yazıtlar (Hammer–Purgstall, 1844, 56–57.)

Lâ ilâhe illâ'llah

makal-i sani edâdan erbâb-i irfân...

Ta'allum yâ fetâ ve'l-cehlü 'ar ve lâ yerdâ bihâ illâ himâr

B'ismillahi'r-rahmâni'r-rahîm

Şifâat yâ Muhammed

El-hamdulillahi ellesi lâ malik fî's-semâ ve'l-erd illâhuve

Bu makâm-ı dilgüşâyâ gel, [...] ol şâhum, ana girüb bi's-selâm.

Leyse fî'l-kainati bânihâ illâ'llah (be'l huve) bâlihâ

Yâ Ali ve yâ Ali

Peşte (Macarca: Pest, H)

1684, N. L. Hallart-Michael Wening'in gravürleri: Doğı ve Batı görünüş. Haçvari planlı, çatısı yanmış kilise, yanında minare. (Rózsa, 1963, 29–31. tablolar.)

Peşte Katolik Kilisesi'nin mukaddes mekânındaki mihrap nişi bugün hâlâ mevcuttur. (Gercsák 2010; Kovács–Papp, 2010.)

Şikloş (Macarca: Siklós, H) – Süleymân Hân kaledeki Câmi'i= kalenin şapeli

7 Temmuz 1543, Celalzade Mustafa Târîhi: kalenin “nâkûsgâhları me'zune-i ehl-i İslâm olup [...]” (Celalzade, 1981, 358a.)

1543, Lütfî Paşa Târîhi: “ve ezân okunup kenâis-i küffâr-ı zelâlet-âyîn mesâcîd-i erbâb-ı dîne tebdîl olunup [...]” (Lutfî Paşa, 1922, 415.)

Şikloş (Macarca: Siklós, H) – Süleymân Hân aşağı kaledeki Câmi'i= Aziz Anna kilisesi

1664, Evliyâ Çelebi seyahatnamesi: Aşağı kalede “Süleymân Hân câmi'i, kenîseden velî olunmuş bir ma'bedgâh-ı kadîmdir, ammâ musanna' değildir, lâkin başka bir rûhâniyyet var.” (Evliyâ, 2002, 299.)

Szarvaskő

1687, Kale envanteri: Adına mescid dedikleri Şapel (Sugár, 1992, 26.)¹⁹

Seçen (Macarca: Szécsény, H)

1665, Evliyâ Çelebi seyahatnamesi: kalede “ancak bir deyr-i musanna' kalup Mehemed Hân-ı Râbi' için câmi' etmeğe mübâşeret olundu.” (Evliyâ, 2003, 72.)

18. yy, Historia domus (Fransiskan manastırının tarihçesi): Mukaddes mekânı camiye dönüştürmüşler, sahnı duvarla kapatıp ahır olarak kullanmışlardı. Ayın eşyalarının bulunduğu yer hamam olarak hizmet ediyor, Bey'in konağı onun üzerinde yer alıyordu. (G. Lászay, 1994, 506.)

Araştırmalar sırasında kilisenin mukaddes mekânında bir mihrap nişi bulunmuştu. (G. Lászay, 1994, 496–497, 506–508; Majcher, 1994.)

Segedin (Macarca: Szeged, H)

1665, Evliyâ Çelebi seyahatnamesi: kalede “Ancak Süleymân Hân'ın tarz-ı kadîm bir câmi'i ve bir musanna' minâresi var.” (Evliyâ, 2003, 142.)²⁰

Senmartin (Macarca: Szentmárton. Bugün: Pannonhalma, H)

1600, Wilhelm Dillich'in gravürü: Kalede minareli Müslüman ibadethaneleri.²¹

¹⁹ Muhtemelen kardinal Tamás Bakócz'un şapelidir. (HMM III, 568.)

²⁰ Muhtemelen Aziz Elizabeth kilisesi. Sudár, *Dzsámik és mecsetek*, s. 479-480.

²¹ Osmanlılar Szentmárton'u 1594'de Yanık (Győr) seferi sırasında ele geçirmişler ve 1597'e kadar işgal altında tutmuşlardı. Türk hisarından geriye hiç bir tasvir kalmamıştır, muhafızların ulufe

Timișvar (Macarca: Temesvár. Bugün: Timișoara, Ro) – Süleymân Hân Câmi'i

1663, Evliyâ Çelebi seyahatnamesi: “Evelâ Süleymân Hân câmi'i. Bir deyr-i mu'azzam imiş. Bir gûne hafîf kirec binâdır kim kârgîr desek, değildir. Hâlâ bu câmi'in içinde dağlar gibi guzât-ı müslimînin beksümâtları memlûdur.” (Evliyâ, 2001, 205.)

Timișvar (Macarca: Temesvár. Bugün: Timișoara, Ro) – Kilitsametschit

1663, Heinrich Ottendorff tasviri: “(İbadethanelerin) ikincisi Kilitsametschit,²² dış şehirde, Belgrad'a giden yolun yanında yer almaktadır.” (Ottendorff, 1943, 74.)

Tolna (Bugün: Tolna, H)

1626, Athanasio Georgiceo'nun tasviri: “Palankanın ortasında büyük de bir kilise vardı, sadece bir yarısını çatı örtüyordu ve Türkler bunun içinde kendi mezheplerinin inancını sürdürüyorlardı.” (Tóth, 1998, 852.)

Uyvar (Macarca: Újvár, Érsekújvár. Bugün: Nové Zámky, SLO) – IV. Mehmed Hân Câmi'i = başkilise

1663, Evliyâ Çelebi seyahatnamesi: “Ve Sadria'zam ve cümle vüzerâ ve a'yân-ı dîvân kal'a-i Uyvar içre seyr [ü] temâşâ-yı deverân ederek bizzât pâdişâh-ı âlem-penâh için bir câmi' inşâ etmek için tecessüs ederek cümleden ma'mûr u müzeyyen vâsi' ve mükellef ve münâsib çârsû-yı bâzâr yerinde âyîn-i millet-i Mesîhiyye edecek düyûrların metîni Macarların kenîsesi cümleden binâ-yı azîm olmağile ale'l-ittifâk pâdişâh-ı âlîcâh için câmi' olmasın elyak görüp ol ân bu ma'bedgâh-ı muzlimi çirk-i şirkden ve televvüsât-ı müş-rikden pâk ü pâkîze edüp zîr-i zemînlerinde olan cîfe-i murdârların cümle derûn-ı câmi'den çıkarup bîrûn-ı kal'ada eski gûristânlarında bir hafri-i amîk kazup anda ilkâ etdiler.

Ba'dehu yine bu Evliyâ-yı bî-riyâ fakîr bu câmi'in sakfında ibtidâ vakt-i zuhr edâ olunması için beş aded gulâmlarımla makâm-ı çârgâhda bir asvât-ı bülend ile ezân-ı Muhammedîler tilâvet edüp ibtidâ Ordu Monlası Ünsî Efendi imâmet edüp hakîr mü'ezzinlik edüp edâ-yı salât-ı zuhr etdikde Sadria'zam hakîre yetmiş üç altun ihsân edüp,

listelerine dair bilgimiz yoktur. Lâkin muhtemeldir ki, kale askerleri için ibadethane kurmuşlardı. Dillich'in gravürü hayal ürünüdür, ama imkânsız da değildir, ki Müslüman ibadethanelerinin şematik tasvirinin ardında gerçek bilgi mevcuttur: Genel görünümün yaratıcısı mevcudiyetlerini biliyordu ama, gerçek görüşleri hakkında malumatı yoktu.

²² Mescidin adı zorlukla anlaşılmalıdır, tasvirde ve genel görünümde *Kilitsa*, haritada *Kilitschtsa* şeklinde yer alıyor. '*Kilitsa*' sözcüğü '*Kilise*' ifadesini içerdiğine göre, büyük bir ihtimalle yapının Hıristiyan geçmişiine atıf yapmaktadır.

"Evlîyâ gel seni bu câmi'de asâleten imâm-ı hümâm edüp yevmiyye sana yüzer akçe ulûfe edelim" dedikte hakîr îbâ da etmedim, ammâ „Nasîb sultânım" deyü cevâb edüp hâmûş-bâş oldum.

Andan Sadria'zam Mi'mârbaşı Ahmed Ağa'yı çağırıp,

"Tîz bu ma'bedgâha bir mihrâb ve bir minber ü nîk eser ve bir kürsî vü mahfil-i mü'ezzinân-ı hûb-manzar inşâ et kim bir vâcibû's-seyr eser bünyâd oluna kim bu câmi'-i pür-nûra revnak u fer vere ve cemâ'at-i müslimîn ve gürûh-ı gâziyân-ı muhavvihidîn tâ'at-ı Sübhânî ve şükr-i Yezdânî edüp namâzlar kılınup niyâzlar oluna. Elbette bu mezkûr âsârlar yevm-i Cum'aya yetişmek gerekdir" deyü [...] (Evlîyâ, 2002, 210.)

"Ve bu kal'ada üç aded mükellef ve binâ-yı metîn manastır-ı mu'azzamları var. Cümleden büyüğü ve mükemmeli Macar kenîsesidir kim içinde aslâ timsâl-i asnâmâtıdan putları yokdur. Hemân dürr-i beyz-âsâ mücellâ beyâz dîvârları var ve birkaç yerinde haçları var.

Ve bir mahfil-misâl bir kasrı üzre erganon-ı Dâvûdîsi var idi. Sadria'zam istimâ' etmek için papas esîrlere {bu erganon sâzin} çaldırıp bu kadar sâz-ı ciğersûz-ı mizmerâtların asvât-ı hazînlerine âdem mebhût ve mütehayyir kaldılar. Ba'dehu bu erganonu guzât-ı müslimîn pâre pâre etdiler. Ba'dehu bu erganonhâne kasrın mü'ezzinlere mahfil-i münîf etdiler. Ve bu deyrin bir nâkûshâne kullesi var idi, top güllesiyle sehel yıkdılar. Sonra çâr-kûşe bir minâre-i bânghâne-i Muhammedî etdiler.

Ve bu deyr-i kebîri sa'âdetlü pâdişâh için mihrâb ve minber ve kürsî ve mahfiliyle bir câmi'-i Sultân Mehemmed Hân-ı Râbî' etdiler kim nûr-ı mübîn oldu. Kible kapusundan tâ mihrâba varınca bu câmi'in tûlu yüz on ayakdır ve arzen kâmil seksen kademdir ve mihrâbı üzre olan

"küllemâ dehale aleyhâ zekeriyyel mîhrâbe" âyeti ve minber kapusu üzre "Lâ ilâhe illallâh" hatlarını Kubûrîzâde Halîl Efendi yazdı ve bu hakîr Evliyâ seng-i mermer üzre kazdı ve tezhîb ve silu ve lâjüverd nîlgûn ile düzdü. Ve bu câmi'in kible kapusu üzre olan târîhin hattı ve güftesi Nasûh Paşazâde Nişancı Paşa Ömer Beğ'in şî'iridir, ammâ mermer üzre yine bu hakîr Evliyâ'nın şüglüdür kim ol kapu üzre târîh budur:

Kal'a-i üstüvâr-ı Uyvar'ı

Aldığında vezîr-i mülk-ârâ

Câmi'-i Hân Mehemmed olmağ için

Eyledi bu kenîseyi ihyâ

Döndü hakkâ ki beyt-i ma'mûra

Oldu gûyâ ki Mescid-i Aksâ

Dedi târîhini anın Ömrî

Mescidün ammere ale't-takvâ

Sene 1074." (Evlîyâ, 2002, 227–228.)

Bu kitabeyi Hollandalı seyyah Jakob Tollius 1685'te gördü ve kopyasını çizdi. (Fodor, 1990, 42; Tollius, 1700, 150.)

Uyvar (Macarca: Újvár, Érsekújvár. Bugün: Nové Zámky, SLO) – Valide Sultan Câmi'i = Fransisken kilisesi

1663, Evliyâ Çelebi seyahatnamesi: "Ve Sadrî'zam ve cümle vüzerâ ve a'yân-ı dîvân [...] kal'a içre gezerken vâlide sultâna câmi' olmağışün Nemse deyrin bulup fi'l-hâl bir kenîse-i ibret-nümâyı asnâm-ı kerâhat-intizâmndan cümle tathîr ve Süvâ' ve Yeğûs ve Vedd ve Ye'ûk misilli putlardan tebzîr etdirüp minber ü mihrâb ve kürsî [vü] mahfil inşâ olunmak fermân olundu, ammâ bu deyr-i azîmden çıkan lâşe-i murdâr bir deyrde çıkmayup kâmil bir haftada gücile tathîr olup şeb [ü] rûz ûd u amber çerâğân olup yine bed râyihadan bu deyrin yanına varılmazdı. Meğer cümle mürd olan Nemseleri bunda meşad ederlerdi." (Evlîyâ, 2002, 211.) "Andan Nemse kilisesi vâlide sultân için câmi'-i ibret-nümûn oldu, zîrâ evvelden dahi bir deyr-i azîm ve bir ma'bedgâh-ı kadîm olmağile eyle musanna' ve müzeyyen imiş kim gûyâ bir kasr-ı müşeyyed imiş.

Bunda olan gûnâ-gûn maslûbât-ı âvîze-i musanna'lar ve bunda olan zî-kıymet kanâdîl-i murassa'lar ve bunda olan nükûş-ı garîbe ve nakş-ı bûkalemûn-ı ibret-nümûnlar ve mergûb ve zîbâ tasarruflar ve gûnâ-gûn san'atları var kim ehl-i vasf anın midhatinde âcizlerdir.

Ve cümle rûy-ı dîvârı mücevher timsâlât suverât ile ârâste ve niçe bin hey'et-i garîbe vü acîbe putlar ile pîrâste olmuş bir deyr-i gamâme iken cümle asnâmları guzât-ı müslimîn pâre pâre edüp çirk-i şirkden bu deyr pâk ü pâkîze oldukda bir câmi'-i rûşen olmuşdur kim hâlâ bir serhadde misli yokdur. Meğer kal'a-i Üstürgon'da Kızılelma câmi'i ola.

Ve bu Vâlide câmi'i hareminin etrâfında elli aded medrese hücreleri var idi. Tarîk-i Halvetî'de Üstürgonî eş-şeyh Ali Efendi'ye tekye inşâ olundu. Ve bu câmi'in kıblesi tarafında remezâtü'l-imâd'dan nişân verir bir bâğçe-i müferrihi var ve çâr-kûşe bir serâmed çanlık kulesini minâre-i Bilâlî inşâ etdiler. Bu dahi tûlen ve arzen hemân Hünkârî câmi'i gibidir, ammâ bu câmi' gâyet müferrih ü müzeyyen ve dil-küşâ câmi'-i ra'nâ oldu." (Evlîyâ, 2002, 228.)

1664–1667, Uyvar Eyaletinin hazine defterinde: câmi-i mahr'an (kiliseden çevrilmiş câmi). (BOA Başmuhasebe, Uyvar hazinesi kalemi 17081, 7. Közli: Hegyi, 2007, 1621.)

Vaç (Macarca: Vác, H) – Süleymân Hân Câmi'i= katedral

1684, Philipp Hannenstein gravürü: kalede bir minare görünür. (Karlsruhe, Hfk. Bd. XIV Nr. 26; Kisari Balla, 2000, 159–160, 498.)

Vaç (Macarca: Vác, H) – Aziz Yakub kilisesi

1685, Klerikal isim listesi: "İlk Piskopos István Kéry mescide dönüştürülmüş olan kiliseyi temizletmişti." (Medgyessy, 1835, 29; Jakus, 1989, 35.)

21 Eylül 1689, István Bendő'nün raporu: "Eskiden de Tanrı'nın kilisesi olan mescid, Türklerin ayrılmalarından sonra, Kont Kéry Efendi tarafından bizat benim gözlerimin önünde tekrar kiliseye dönüştürüldü." (Jakus, 2001, 24.)

Varat (Macarca:Várad, Nagyvárad. Bugün: Oradea, RO)

1665, Evliyâ Çelebi seyahatnamesi: Varat iç kalesinde "meftûh olan kapu üzere Sultân Mehemed Hân-ı Râbi' câmi'i mukaddemâ bir kenîse imiş hâlâ nûr-ı münevver olup ma'bedgâh-ı müslimîndir. Bu[nun] nâzûk musanna' nev binâ bir minâre-i serâmed-i ra'nâsı var kim gûyâ yek pâre bir serv nahl-i mev-zûndur. Ve câmi' üzere bir gûne musanna' kırmızı kiremit örtülüdür kim gûyâ sihr-âsârdır." (Evliyâ, 2003, 153.)

Veszprém

1593, Hasanbeyzade Tarihi: "Kenâ'is ü savâmi'leri mesâcid ü cevâmi' oldu." (Hasan-bey-zâde, 2004, II, 386.)

1593, 'Abdülkâdir Efendi Tarihi: "Ve kilâ'da olan kilisa[ly] câmi'-i şerîf bünyâd ederler; ve yevmül-cum'a edâ edüp [...]" ('Abdülkâdir, 2003, I, 25.)

Senta (Macarca: Zenta. Bugün: Senta, SRB)

1665, Evliyâ Çelebi seyahatnamesi: "Derûn-ı hisârda bir kenîseden bozma bir câmi'i [...] var." (Evliyâ, 2003, 141.)

Abstract

Churches Converted into Mosques in Ottoman Hungary

In the middle of the 16th century, the Ottoman Empire conquered over one third of the Hungarian Kingdom. The conquerors stationed in this territory were mainly soldiers and their families, who were Muslims, while the local population remained Christian. The Muslim population of circa 100-200,000 needed places of worship: first, these were mostly churches turned into mosques, and later there were also private foundations and newly built mosques. Transforming churches into mosques was obviously due to the lack of time and resources to build new ones. However, these buildings met neither the taste of the conquerors, nor their demand for representation. Although the Ottomans imposed restrictions on the building of churches, this does not mean that an abundance of churches were turned into mosques. The available data yield approximately sixty instances of originally Christian churches turned into mosques. Although this number must have been a little higher but cannot in all likelihood have exceeded a hundred.

Keywords: Ottoman Empire, Hungary, mosque, church, urban history.

KAYNAKÇA

'ABDÜLKÂDIR, *Topçular Katibi 'Abdülkâdir (Kadrî) Efendi Tarihi*, I-II, haz. Ziya Yılmaz, Ankara, 2003.

ÁGOSTON, Gábor, "Muszlim Hitélet és Művelődés a Dunántúlon a 16–17. Században", *Tanulmányok a Török Hódoltság és a Felszabadító Háborúk Történetéből*, szerk. Szita László, Pécs, 1993, s. 277–292.

AŞIK MEHMED, *Menâzirü'l-âvâlim*, haz. Mahmut Ak, I-III, Ankara, 2007.

Buda visszafoglalásának..., 1986 = *Buda Visszafoglalásának Emlékezete*, szerk. Ferenc Szakály, Budapest, 1986.

CELALZADE MUSTAFA, *Geschichte Sultan Süleyman Kanunis von 1520 bis 1557. Oder Tabakat ül- Memalik ve Derecat ül- Mesalik*, ed. Petra Kappert, Wiesbaden, 1981.

CSEMEGI, József, *A Budavári Főtemplom*, Budapest, 1955.

DÁVID, Géza, "Adalékok Szigetvár Török Kori Történetéhez", *Keletkutatás* 2007, s. 39–48.

DÁVID, Géza, Adalékok Szigetvár Török Kori Történetéhez, *Keletkutatás* 2007, 39–48.

DERNSCHWAM, Hans, *Erdély, Besztercebánya, Törökországi Útinapló*, S. a. r. Tardy Lajos, Budapest, 1984.

- DILLICH, Wilhelm, *Ungarische Chronica*, Kassel, 1600 (OSzK, App. H. 654.).
- EVLİYÂ ÇELEBİ B. DERViŞ MEHEMMED ZILLÎ, *Evlüyâ Çelebi Seyahatnâmesi, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 307 Yazmasının Transkripsiyonu–Dizini*, 5. Kitap, haz. Yüce Dağlı–Seyit Ali Kahraman–İbrahim Sezgin, İstanbul, 2001.
- EVLİYÂ ÇELEBİ B. DERViŞ MEHEMMED ZILLÎ, *Evlüyâ Çelebi Seyahatnâmesi, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1457 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu–Dizini*, 6. Kitap, haz. Seyyid Ali Kahraman–Yücel Dağlı, İstanbul, 2002.
- EVLİYÂ ÇELEBİ B. DERViŞ MEHEMMED ZILLÎ, *Evlüyâ Çelebi Seyahatnâmesi, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu–Dizini*, 7. Kitap, haz. Yüce Dağlı–Seyit Ali Kahraman–Robert Dankoff, İstanbul, 2003.
- FEKETE, Lajos, "A Hódoltság Kori Törökség Magyarországra Vonatkozó Földrajzi Ismeretei", I–II, *Hadtörténelmi Közlemények* 31 (1930), s. 1–17, 134–154.
- FODOR, Pál, „Evlia Cselebi Útleírása”, *Keletkutatás*, 1990 ősz, s. 37–55.
- G. LÁSZAY, Judit, "A Szécsényi Ferences Kolostor Építéstörténete a 17. Század Végéig", *Koldulórendi Építészet a Középkori Magyarországon*, szerk. Haris Andrea, Budapest, 1994, s. 491–516.
- G. SÁNDOR, Mária–GERŐ, Győző, "Mecseknádasd–Schlossberg", *Régészeti Füzetek*, 27 (1974), s. 97–98.
- GERCSÁK, Gábor, "A Budapesti Belvárosi Plébániatemplom Muszlim Imafülkéje és Arab Felirata", *Magyar Tudomány*, 171/10 (2010), s. 1069–1077.
- GERŐ, Győző, *Az Oszmán–Török Építészet Magyarországon, (Dzsámik, Türbék, Furdők)* Budapest, 1980 (Művészettörténeti Füzetek, 12.).
- GERŐ, Győző, "A török falfestészet magyarországi emlékei", *Művészettörténet – műemlékvédelem. II. Entz Géza 80. születésnapjára*, szerk. Valter Ilona, Budapest, 1993, s. 43–52.
- HAMMER–PURGSTALL, Josep von, "Hammer–Purgstall József lt'. tudósítása a' pécsi főtemplomban található keleti felirásokról", *Magyar Academiai Értesítő*, 4/3 (1844), s. 55–59.
- HASAN BEY-ZÂDE Ahmed Paşa, *Hasan Bey-zâde Târîhi*, I–III, haz. Şevki Nezihi Aykut, Ankara, 2004.
- HOLOVICS, Flórián, "Baranya a XVII. század elején. Dallos Miklós pécsi püspök jegyzete 1620-ban", *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*, 11 (1966), s. 171–178.
- JAKUS, Lajos, „Vác Török Kori Történetének Írott Forrásai (1543–1686)” *VáciKönyvek*. IV. Vác, 1989, s. 29–105.

JAKUS, Lajos, *A török hódoltság emlékei Vácon*, Vác, 2001.

KARÁCSON, Imre, "Királyaink síremlékeinek elpusztulása", *Századok*, 45 (1911), s. 365–366.

KÁRPÁTI, Gábor–SZEKÉR, György, "A Pécsi Ferences és Domonkos Kolostorok Kutatása", *Koldulórendi Építészet a Középkori Magyarországon*, szerk. Haris Andrea, Budapest, 1994, s. 235–254.

KÂTIB ÇELEBI, *Fezleke*, I–II, İstanbul, 1879.

KISARI BALLA, György, *Karlsruhei Térképek a Török Háborúk Korából*, Budapest, 2000.

KOVÁCS Eszter–PAPP, Adrienn, "A mihrábfülke az újabb kutatások tükrében", *Műemlékvédelem*, 54/6 (2010), s. 406–412.

LUTFÎ PAŞA, *Tevârîh-i âl-i Osmân*, İstanbul, 1341 [1922].

MAJCHER, Tamás, *A Középkori Szécsény*, Miskolc, 1994.

MEDGYESSY, János, *Schematismus Venerabilis Cleri Almae Dioecesis Vaciensis Pro Anno 1835*, Pozsony, 1835.

MEMORIA RERUM, 1504–1566, *Memoria Rerum, A Magyarországon Legutóbbi Lászlókirály Fiának Legutóbbi Lajos Királynak Születése Óta Esett Dolgok Emlékezete (Verancsics-Évkönyv)*, S. a. r. Bessenyei József, Budapest, 1981.

NÉMETHY, Lajos, *Török Mecsetek Budán*, Budapest, 1878.

OTTENDORFF, Heinrich, *Budáról Belgrádba 1663-ban, Ottendorf Henrik Képes Útleírása*, S. a. r. Hermann Egyed, Pécs, 1943.

ÖNB = Österreichische Nationalbibliothek, Wien.

PEÇEVÎ, İbrahim, *Târîh*. I–II, İstanbul, 1866–1867.

RÓZSA, György, *Budapest Látképei*, Budapest, 1963.

SUDÁR, Balázs, "Megjegyzések a Pécsi Dzsámik Történetéhez", *Tanulmányok Pécs Történetéből 19. A Pécs Gazdasága és Társadalma a 18–20. Században és a Pécs Évszázadai Című, 2005. Évi Konferenciák Válogatott Előadásai*, szerk. Kaposi Zoltán–Pilkhoffer Mónika, Pécs, 2007, s. 59–74.

SUDÁR, Balázs, "Az oszmánok és Magyarország mentális meghódítása", *Identitás és kultúra a török hódoltság korában*, szerk. Ács Pál–Székely Júlia, Budapest: Balassi Kiadó, 2012, s. 40–49.

SUDÁR, Balázs, *Pécs 1663-ban. Evlia Cselebi és az Első Részletes Városleírás*, Pécs, 2012.

SUDÁR, Balázs, *Dzsámik és Mecsetek a Hódolt Magyarországon*, Budapest, 2014.

SUGÁR, István, "Az egri török vilájet várjai. I.", *Az Egri Vár Híradója*, 24 (1992), s. 17–63.

TAFFERNER, Paul, *Caesarea Legation: Quam Mandate Augustissimo Rom. Imperatore Leopoldo I....* Bécs, 1672.

M. TAKÁCS, Marianna, *A Budavári Mátyás-Templom, A Nagyboldogasszonyról Nevezett Koronázó Főtemplom*, Budapest, 1940.

TOLLIUS, Jacobus, *Epistolae et Itinerariae*, Amsterdam, 1700.

TÓTH, István György, "Athanasio Georgiceo áruhás császári megbízott útleírása a magyarországi török hódoltságról, 1626-ból", *Századok*, 132/4 (1998), s. 837–858.

TÓTH, Krisztina, „Esztergomváros Templomainak 1701. Évi Vízitációja”, *Esztergomévtapjai*, 2000, s. 57–68.

TT = *Török Történetírók*, I–III. Ford. Karácson Imre–Thúry József, Budapest, 1893, 1896, 1916.

TÓTH, István György, *Misszionáriusok Levelei Magyarországról és Erdélyből*, Budapest, 2004.

VÉGH, András, "A budai királyi palota Michael von Saurau útleírásában (1567)", *Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére*, szerk. Terei György–Török Gyöngyi, Budapest, 2011, s. 297–306.